

v dané situaci v daném jazyce říká. Tedy např. je-li v ruském textu úsloví *Sobaka lajala na djadju frajara* (románová postava jej užívá vždy, je-li pochválena, jako výraz vlastního sebeuspokojení) a toto úsloví je do češtiny přeloženo vždy jako *Frajer jsem a frajer budu*, nelze tento překlad považovat za zcela uspokojivý (nemluvě již o nevhodných konotacích, které publikovaný překlad navozuje). Bylo by spíše možno uvažovat o situačním ekvivalentu *Kdo umí, umí*. Užití frazeologismu je někdy v překladu nevhodné: „*Fakt, čifírek si umí člověka omotat kolem prstu*“ (jde o čichir, lid. *čifir* – drogu). Tedy spíše: „*Fakt, čifírku propadneš, ani nevíš jak, ev. ani se nenaděješ*.“ Jde o to, že výraz *omotat si někoho kolem prstu* se zde nehodí.

Pokud jde o ublížení, mluvíme v češtině o kuřeti, nikoliv o mouše, jak najdeme v překladu Šukšina – *ani mouše by neublížil* (dokonce jsme se v překladu mluveného jazyka setkali s výrazem *ani mouše by neukřivdil* = *oni muchi ne obidit*).

O tom, že frazeologismy nelze překládat podle komponentů, nýbrž globálně, tj. frazeologický celek substituovat celkem jiným (v teorii překladu se zde někdy mluví o tzv. situačním ekvivalentu), tj. celkem situačně adekvátním a výskytově podobným, se již psalo. Přesto se však stále setkáváme s neuspokojivými překlady. Uvedeme několik příkladů z lužické srbstiny:

„*Co potřebuješ? Peníze? Ty také? Haha, to čert bij do špačků*.“ Zde by se dalo spíše říci „*Ale k d'asu*“, nebo „*K čertu*“, „*Jdi do háje*“, „*Aby tě husa kopl*“ apod.

Nebo: *K tomu zpíval pod vedením mladého učitele malý nový domovinský soubor neznámá slova, neznámé melodie a zpěvákům trochu tloukl Srb na pusu, když spustili: „Auferstanden aus Ruinen...“* Větu by bylo možno přeložit: *...a zpěváci by byli nemohli zapřít, že jsou Srbové...*, nebo: *...a jejich zpěv zněl jaksi srbsky, když spustili...*

A do třetice: „*Tě zrovna toho bylo zapotřebí, té mladé jíšce!*“ Snad spíše: „*Tě toho zrovna bylo zapotřebí, vždyť je to ještě mládě!*“

V čem spočívá specifická frazeologie jako takové? Frazeologii lze považovat za specifickou vrstvu lexikálního bohatství i lexikálního potenciálu určitého jazyka, a to i přes některé dílčí mezijazykové shody, i přes výrazný univerzální charakter situací, jimiž je vznik a užívání frazeologismů pragmaticky motivováno.¹

Vzhledem k tomu, že frazeologie není uzavřenou oblastí, nýbrž právě naopak oblastí výrazně dynamickou – vždyť frazeologismy se množí jako houby po dešti (*r. kak griby pod doždem*) – je vystižení emocionálního,

hodnotícího i dobového příznačného koloritu frazeologismu úkolem někdy dost obtížným.

Frazeologie je tou oblastí nominace, tj. oblastí vytváření pojmenování pro věci, jevy a situace, která užívá jednotky větší než slovo, víceslovné, více-komponentové.² K tomu přistupuje ta okolnost, že frazeologické útvary neslouží pouze neutrálnímu pojmenování určité skutečnosti či situace, nýbrž jsou výrazně zaměřeny na subjektivní hodnocení, jehož podstatou je údiv, překvapení. Frazeologické útvary tak mohou ve zhuštěné podobě zachytit názor, postoj, a současně jej mohou vtípně komentovat.

Při sledování problematiky frazeologie (zvláště u tak vyhraněných a bohatých oblastí, jako je přirovnání,³ je třeba vzít v úvahu především tři okolnosti: 1. expresivnost frazeologických prostředků (nad základním významem často převládá význam přidružený, konotativní); 2. jejich efemérní, pomíjivý charakter; 3. jejich variabilitu, proměnlivost.

Efemérní charakter expresivních prostředků je zde zdrojem dynamiky: frazémy rychle zevšedňují, otírají se a jsou stále nahrazovány novými podle toho, jak to dovolují kreativní, tvůrčí schopnosti mluvčích; o rychlém vývoji tu svědčí mj. i výrazné procento dnes již neznámých či neužívaných výrazů Zaorálkova slovníku.

Variabilita frazeologických jednotek se týká dvou věcí, a to celkového rozsahu a konkrétních komponentů; podle toho můžeme mluvit o variacích dvou typů. Jsou to: (a) rozsahové variace – možnost vypouštění fakultativních složek frazému, např. *být (na někoho) (sladký) jako med*; (b) komponentové variace – možnost variace jedné složky, např. *šířit se jako mor (jako lavina; jako požár)*; *mít peněz jako želez (jako smetl; jako šlupek; třísek; babek; hadrů)*.

Jako varianty obecného modelu lze pak chápat i ekvivalenty v pohledu mezijazykovém: *koukat na něco jako tele na nová vrata* ≈ r. *smotret' kak baran na novyje vorota*; *ani ryba ani rak* ≈ r. *ni ryba, ni mjaso* ≈ pol. *ni (to) z mięsa, ni (to) z pierza*; *platný jako páté kolo u vozu* ≈ r. *nužen kak sobake pjataja noga*.

I když situace, které k frazeologizaci vedou nebo ji dokonce „napovídají“, jsou v zásadě identické (údiv nad intenzitou, zápor, marnost, neúspěch, či zase naopak nepředstavitelný úspěch v určitém konání) – lze mluvit obecně o „limitních“ situacích, veličinách apod. – nemusejí být v jednotlivých jazycích typ frazému či konkrétní jazyková podoba frazému zdaleka vždy identické. Hrají zde v první řadě úlohu faktory historické; např. společnou součástí frazeologických soustav evropských jazyků jsou zde reminiscence

antické (*Achillova pata, gordický uzel*), biblické (*starý jak Abrahám*). Dalším zdrojem shod zde mohou být souvislosti areálové, kulturní či historická příbuznost jazyků. Srovnajme např. celou řadu korespondencí mezi češtinou a slovenštinou, češtinou a němčinou, češtinou a polštinou, češtinou a ruštinou, ruštinou a polštinou, ruštinou a franštinou apod.:

č. + slov.: *bez ladu a skladu* ≈ *bez ladu a skladu*; *opít někoho rohlíkem* ≈ *opít niekoho rožkom*; *uhodit hřebík na hlavičku* ≈ *trafiť klinec po hlavičke*; *udělat díru do světa* ≈ *urobiť dieru do sveta*; *malovat čerta na zeď* ≈ *malovať čerta na stenu*; *šít něco horkou jehlou* ≈ *šiti niečo horúcou ihlou*; *Dočkej času jako husa klasu!* ≈ *Dočkej času ako hus klasu!*;

č. + pol.: *Už o tom vrabci cvrlikají* ≈ *Już o tym wróble (na dachu) ćwierkaja*; *Nové koště dobře mete* ≈ *Nowa miotła dobrze zamiata*; *Trefila (padla) kosa na kámen* ≈ *Trafiła (padła) kosa na kamień*; *udělat kozla zahradníkem* ≈ *zrobić kozła ogrodnikiem*;

č. + něm.: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* ≈ *Wie man in den Wald hineinruft, so schallt es (auch) (wieder) heraus*; *Každý začátek je těžký* ≈ *Aller Anfang ist schwer*; *Žádný učený s nebe nespádl* ≈ *Es ist kein Meister vom Himmel gefallen* (ale r. *Pervyj blin komom*; *Ne bogi gorški obžigajut*);

č. + r. + fr.: *Není ve své kůži* ≈ *On ne v svojej tarelke* ≈ *Il n'est pas dans son assiette*; *To mi vyhovuje* ≈ *Eto menja ustraivajet* ≈ *Cela m'arrange tout à fait*; *Jsem (úplně) vyřízenej (člověk)* ≈ *Ja końčenyj čelovek* ≈ *Je suis un homme fini*. Těž: *učinit opatření* ≈ *prinjat' mery* ≈ *prendre les mesures*; *ani ryba ani rak* ≈ *ni ryba, ni mjaso* ≈ *ni chaire ni poisson*.

Frazeologismy jsou „kořením jazyka“ a jako takové nejsou vždy jednoznačně či snadno transponovatelné do jazyka jiného. Proto musí překladatel buď vybírat – je-li z čeho – nebo použít opis, kompenzace, dotvořit výraz apod. Nezvládnuté překlady frazeologismů se naopak projevují jako nenáležitý, „komponentový překlad“ (fr. *surtraduction* - srov. Vinay & Darbelnet;⁴ r. *pokomponentnyj perevod*). Je tomu tak např. v již uvedeném výrazu *zná ho jako svou dlaň* (srov. a. *he knows him like the palm of his hand*).

Frazeologismy bývají klasifikovány nejrůznějšími způsoby; nejběžnější jsou klasifikace podle typů či podle okruhů, které plní funkci *tertium comparationis*, tzn. předmětu či situace, ke které se přirovnává. Máme tak frazeologii *somatickou*, jejímž základem jsou části těla (*střežit něco jako oko v hlavě, nemá to ani hlavu ani patu, postavit se na vlastní nohy, podat někomu pomocnou ruku*), frazeologii *faunickou*, tj. zvířecí, např. *dělat z komára velblouda* ≈ n. *aus einer Mücke einen Elefanten machen* ≈ r. *delat' iz muchi slona* ≈ sl. *robiť z komára somára; jako slon v porcelánu (jako hrom do*

police) ≈ fr. *comme un éléphant dans la porcelaine* ≈ n. *wie ein Elefant im Porzellanladen* ≈ r. *kak slon v posudnoj lavke* ≈ a. *like a bull in a china (shop)*; *bít se jako lev* ≈ r. *sražat'sja kak lev* ≈ n. *wie ein Löwe* ≈ fr. *comme un lion* ≈ a. *to fight like a tigre (wild cat)*.

Ve slangu je oblíbená i frazeologie „profesní“: *mít hlad jako herec* (srov. a. *be hungry as a hunter*), *má řeči jako holič, vypad jak cukrář*.

Vyskytují se i frazeologismy s numerickým členem: *plést páteř přes deváté* ≈ pol. *pleść piąte przez dziesiąte* ≈ n. *vom Hundertsten ins Tausendste*; *pracovat o sto šest (ostošest)* ≈ pol. *pracować na sto dwa; je toho dvakrát do huby* ≈ pol. *starczy tego na jeden ząb*.

Uvedme dále frazeologismy obsahující adjektivum s významem národnosti příslušnosti: *To je pro něho španělská vesnice* ≈ n. *Das sind für ihn böhmische Dörfer*; r. *kitajskaja gramota* ≈ pol. *chińszczyzna* ≈ fr. *C'est l'hébreu pour lui; za uherský rok* ≈ pol. *na ruski rok*; sem též: *kanadský žertík, turecké hospodářství*. Hezký je frazeologismus *zmizet po anglicku* ≈ fr. *disparaître à l'anglaise* ≈ a. *to take French leave*.

Frazeologismy obsahující vlastní jména, nomina propria, jsou zvláště zajímavé. Může jít o jména místní, jako *Propal kak šved pod Poltavoj* (český ekvivalent by mohl znít *Dopadli jak sedláci u Chlumce*), nebo o jména osob, kde může dojít i ke kumulaci: *Fetin'ja Ustin'je dvojurodnaja Oksin'ja; Sidor Makaru rodnoj Chariton*. Zde jde o něco, co se ve slovenštině označuje výstižně jako „rodinkářstvo“; pokud bychom ovšem měli uvedený ruský frazeologismus výstižně přeložit do češtiny, nebylo by to jednoduché a kontext by musel být dostatečně široký.

Frazeologismus jako výrazný prostředek živého, neotřelého vyjadřování je charakteristický pouze pro některé mluvčí v běžné komunikační praxi a jen pro některé autory a postavy v jejich dílech. Lingvisté se snaží zachytit příliv frazeologie lexikograficky; tyto slovníky jsou pak pro překladatele neocenitelnou pomůckou, zvláště jsou-li vícejazyčné. Z předních děl tohoto žánru můžeme uvést český slovník frazeologický, připravovaný ruský autorský slovník A.N. Ostrovského aj.

Poznámky

¹ V. Straková, Frazeologie v mezijazykovém pohledu, *Slavia* 56, 1987, s. 15-21.

² J. Filipec & F. Čermák, *Česká lexikologie* (Studie a práce lingvistické 20). Praha 1985.

³ F. Čermák, J. Hronek & J. Machač, *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání*. Praha 1983.

⁴ J. P. Vinay & J. Darbelnet, *Stylistique du français et de l'anglais: Méthode de traduction*. Paris 1958.